

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БЕЗ ВИНИ

CIVIL LIABILITY WITHOUT FAULT

Саснко А.Г., студентка II курсу
міжнародно-правового факультету*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Сичик В.В., студент III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено такому інституту цивільного права України, як цивільно-правова відповідальність без вини. Авторами аналізується поняття вини та винуватості фізичної особи, юридичної особи або держави в цивільному праві України, а також наводяться теоретичні та законодавчі підходи до визначення цивільно-правової відповідальності без вини, аналізуються її види. Крім того, у статті розкриваються історичні витoki понять «вина» та «відповідальність без вини» в римському приватному праві. Античні погляди порівнюються із сучасним цивільним правовим регулюванням.

У статті досліджуються умови та особливості настання різних видів цивільно-правової відповідальності без вини, таких як безвинна відповідальність за шкоду, яка була завдана джерелом підвищеної небезпеки; безвинна відповідальність за шкоду, завдану органами держави; безвинна відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків робіт, товарів або послуг; безвинна відповідальність за шкоду, що заподіяна здоров'ю або призвела до смерті особи; випадки безвинної відповідальності за шкоду, заподіяну малолітньою, неповнолітньою чи недієздатною особою.

Авторами зазначається, що цивільно-правова відповідальність без вини виступає елементом юридичного змісту примусу в цивільному праві незалежно від добровільності визнання та компенсації завданої шкоди. У статті наводяться наукова позиція щодо розуміння цивільно-правової відповідальності без вини як об'єктивної, тобто такої, що настає залежно від факту вчинення правопорушення, незважаючи на особу-правопорушника.

Авторами досліджено зарубіжний досвід правового регулювання цивільної відповідальності без вини. Зокрема, проаналізовано французький та англійський підходи до визначення цього інституту цивільного права. У статті наводяться пропозиції щодо погляду на цивільно-правову відповідальність без вини держави як на процедуру компенсації, а не на захід юридичного примусу. Автором сформульовано висновки за результатами проведеного дослідження цивільно-правової відповідальності без вини та перспективи розвитку цього інституту.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, цивільно-правова відповідальність без вини, делікт, цивільне правопорушення, відшкодування шкоди, об'єктивна відповідальність.

The article is devoted to such an institution of civil law of Ukraine as civil liability without fault. The author analyzes the concept of fault and guilt of an individual, legal entity or state in the civil law of Ukraine, as well as provides theoretical and legislative approaches to determining civil liability without fault, analyzes its types. In addition, the article reveals the historical origins of the concept of "guilt" ("fault") and "responsibility without guilt" in Roman private law. Ancient views are compared with modern civil law.

The article examines the conditions and features of the onset of various types of civil liability without fault: innocent liability for damage caused by a source of increased danger; innocent liability for damage caused by state bodies; innocent liability for damage caused by defects in works, goods or services; innocent liability for damage to health or death; cases of innocent liability for damage caused by a minor, minor or incapacitated person.

The author notes that civil liability without fault is an element of the legal content of coercion in civil law, regardless of the voluntary recognition and compensation of damage. The article analyzes the scientific position on the understanding of civil liability without fault as objective, i.e. one that occurs depending on the fact of the offense, regardless of the person-offender.

The author studies the foreign experience of legal regulation of civil liability without fault. In particular, the French and English approaches to the definition of this institution of civil law are analyzed. The article proposes a view of civil liability without the fault of the state as a procedure of compensation, rather than a measure of legal coercion. The author formulates conclusions based on the results of a study of civil liability without fault and prospects for the development of this institution.

Key words: civil liability, faultless civil liability, tort, civil offense, damages, strict liability.

Цивільно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності як виду державно-правового примусу, що настає в разі невиконання або порушення нормативно-правових приписів чи договірних умов.

Цивільно-правова відповідальність настає за вчинення делікту. Делікт розуміється як «правопорушення, що завдає шкоди суспільству, державі або особі» [1]. Отже, цивільно-правова відповідальність полягає в накладенні цивільно-правових стягнень на дієздатну особу (фізичну/юридичну) за вчинення правопорушення, що шкодить державному й громадському порядку.

Метою встановлення цивільної відповідальності є, по-перше, відшкодування завданої шкоди, зокрема збитків, неустойки, пені; по-друге, поновлення порушеного права; по-третє, примусове виконання юридичного обов'язку.

Окрім майнової шкоди, цивільна відповідальність встановлюється також за порушення немайнових прав особи. Особисті права виникають у громадян з огляду на закон і входять у зміст правоздатності. Це, зокрема, такі

права, як право на ім'я, право на свободу пересування, право на невторчання в приватне життя, право на особисту й сімейну таємницю. Порушення немайнових прав можуть полягати, наприклад, у приниженні честі та гідності особи.

Як й інші види юридичної відповідальності, цивільна відповідальність має свою специфіку.

Оскільки першочерговою метою цивільної відповідальності є відшкодування збитків потерпілій особі, можна дійти висновку про те, що цей вид відповідальності має суто компенсаційну природу (компенсація полягає у відновленні майнового стану потерпілої сторони).

На відміну від кримінального судочинства, обов'язок доводити відсутність підстави відповідальності (вини) покладається саме на правопорушника – особу, яка до такої відповідальності притягується.

Особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що іноді допускається відповідальність за дії інших осіб. Наприклад, якщо негативні наслідки завдано особою, яка не усвідомлювала вплив власних дій та (або) не могла керу-

вати ними через розлад психіки або недоумство, суд може ухвалити рішення про компенсацію цієї шкоди її чоловіком (дружиною), батьками, повнолітніми дітьми за умови, що вони проживали разом із цією особою, були повідомлені про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоди (ст. 1186 ЦК) [2].

Усі норми, що стосуються цивільно-правової відповідальності та цивільного судочинства, містяться в цивільному законодавстві, а саме Цивільному кодексі (ЦК) України й Цивільно-процесуальному кодексі (ЦПК) України.

Цивільно-правова відповідальність характеризується унікальною особливістю щодо можливості її настання за відсутності вини суб'єкта правовідносин. Варто відокремлювати ситуації відсутності вини від необережності особи. За умови необережного порушення вимог цивільного законодавства або умов договору наявна вина, але існує також інститут цивільної відповідальності суб'єкта, який не є винним у вчиненому порушенні прав інших осіб.

Перш ніж розглядати інститут цивільно-правової відповідальності без вини, слід визначити юридичну категорію «вина». Д.С. Ромасем було досліджено історичні витоки та сутність поняття вини та винуватості в сучасному приватному праві. Науковець зазначає, що ще в римському приватному праві було сформовано концепцію вини («culpa») як умову виникнення зобов'язання за вчинення правопорушення (приватного делікту). При цьому юристи розкривали вину через її форми та ступені. Римські юристи розрізняли дві форми вини, а саме умисел («dolus») та необережність. Слід зазначити, що у джерелах права Стародавнього Риму розрізняли «злий умисел» та «добрий умисел». Отже, вина в римському приватному праві розглядалася як умова виникнення зобов'язання із завдання шкоди вчиненням приватно-правового делікту. При цьому форма вини мала значення ознаки виникнення окремих деліктів. Ідеї римських юристів щодо значення вини у приватному праві були відтворені у цивільному законодавстві українських земель, зокрема у гл. 82 Цивільного кодексу України [3, с. 100–101].

Вина в юридичній літературі тлумачиться як суб'єктивне психічне ставлення суб'єкта до вчиненого делікту. Установлення вини дає змогу визначити суб'єкта вчиненого правопорушення та довести зв'язок порушення з діями конкретної особи.

Поділ форм вини на умисел (прямої або непрямої) та необережність (самовпевненість чи недбалість) має значно більше значення для публічно-правових галузей. Для цивільного права має значення встановлення вини загалом конкретного суб'єкта в конкретному правопорушенні (делікті).

Інститут відповідальності без вини існує виключно в цивільному праві України та не зустрічається в інших галузях права (приватних чи публічних). Його унікальність обумовлена наявністю в цивільному законодавстві специфічних об'єктів цивільних прав та видів правовідносин. Питання цивільно-правової відповідальності без вини глибоко досліджуються вченими-цивілістами. Так, А.О. Немцева зазначає, що цивільно-правова відповідальність без вини вважається наслідком порушення щодо абсолютних правових відносин та полягає в порушенні особою абсолютного обов'язку пасивного типу [4, с. 29].

В.О. Калініна вказує на те, що відповідальність без вини в цивільному законодавстві існує й виникає у випадках, коли йдеться про відшкодування завданої шкоди людиною, яка безпосередньо не скоювала правопорушення, але повинна компенсувати це згідно з цивільним законодавством. Це стосується випадків, коли, наприклад, батьки відповідають за шкоду, заподіяну їхньою малолітньою або неповнолітньою дитиною, також це стосується страхових компаній, які компенсують протиправні дії людини, з якою була укладена угода про страхування, а також випадків, коли юридична або фізична особа відшкодує шкоду, завдану її працівником під час виконання

ним своїх трудових (службових) обов'язків. Однак незалежно від цього закон не звільнює правопорушників від завданої їх діями шкоди [5, с. 53].

Досліджуючи цивільно-правову відповідальність без вини, Б.М. Ільченко говорить про те, що з огляду на активний розвиток та збільшення обсягів використання джерел підвищеної небезпеки учасниками цивільних правовідносин доречно було би приділити більш детальну увагу питанню регулювання відповідальності без вини, а також процесу доведення факту вчинення усіх необхідних дій, які були спрямовані на запобігання завданню шкоди джерелом підвищеної небезпеки або були завдані у зв'язку зі стихійним лихом [6, с. 92–93].

Підсумовуючи думки науковців про цивільно-правову відповідальність без вини, підкреслюємо, що відсутність вини як обов'язкового елементу складу делікту не означає необов'язковості доведення причинно-наслідкових зв'язків, необхідних для встановлення факту вчинення правопорушення та його суб'єкта.

Нормативно-правове регулювання цивільно-правової відповідальності без вини передбачене ЦК України. Перелік випадків, за яких може наставати безвинна відповідальність, зводиться до такого: безвинна відповідальність за шкоду, яка була завдана джерелом підвищеної небезпеки; безвинна відповідальність за шкоду, завдану органами держави; безвинна відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків робіт, товарів або послуг; безвинна відповідальність за шкоду, що заподіяна здоров'ю або призвела до смерті особи; випадки безвинної відповідальності за шкоду, заподіяну малолітньою, неповнолітньою чи недієздатною особою. Наведений перелік впливає з положень цивільного закону про відшкодування шкоди та є вичерпним. Нормами ЦК України чітко встановлено порядок та умови настання такого виду цивільно-правової відповідальності.

Щодо відповідальності за шкоду, яка була завдана джерелом підвищеної небезпеки, то ст. 1187 ЦК України визначено поняття «джерело підвищеної небезпеки», умови відшкодування шкоди особою, яка володіє джерелом на праві власності, договірних підставах тощо, без доведення її вини, відповідальність у випадках незаконного заволодіння транспортним засобом та умови відповідальності за такої обставини. Також цивільним законодавством визначено дві обставини, за умови доведення яких особа звільняється від безвинної відповідальності. Отже, вини є непереборна сила та умисел потерпілого [2]. Отже, в цивільному праві існує презумпція вини особи, яка завдала шкоди, яка виправдовує можливість звільнення від обов'язку компенсації за певних обставин.

Безвинна цивільно-правова відповідальність наявна у випадках завдання шкоди органами державної влади або їхніми посадовими чи службовими особами. Такі положення цивільного законодавства покликані встановити додаткові гарантії захисту прав, свобод або законних інтересів приватних осіб у відносинах із публічною владою та цілком відповідають концепціям «належного управління», «сервісної держави» та «держави для громадян».

Окремого правового регулювання зазнали випадки цивільно-правової відповідальності без вини органів, які провадять оперативно-розшукову діяльність, слідство, прокуратури або судів. Така специфіка пов'язується із ситуаціями незаконного затримання, засудження, притягнення до кримінальної відповідальності, накладення стягнення тощо. Особливість цивільно-правової відповідальності без вини державних судів полягає в тому, що держава відшкодує лише ту шкоду, яка була завдана неправомірними діями судді в судовому провадженні. Так, якщо суддею постановлено обвинувальний вирок із дотриманням вимог законодавства, але пізніше його було скасовано в суді вищої інстанції, держава не відшкодуватиме шкоду за дії судді першого суду.

Окремий вид цивільно-правової відповідальності без вини визначений ст. 1200 ЦК України, якою передбачено безвинне відшкодування шкоди державою в разі смерті потерпілого непрацездатним особам, що мали право на утримання. Особливості фінансового відшкодування такої шкоди визначені законодавством у галузі соціального та пенсійного забезпечення [2].

Порядок відшкодування шкоди, що заподіяна малолітньою особою, міститься у ст. 1178 ЦК України. Варто зазначити наявність характерної особливості такого відшкодування батьками, усиновлювачами або опікунами, або навчальними закладами. Закон визначає таку підставу: «якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою». Цікавою є також норма ЦК України, яка встановлює, що «після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років життю або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а особи, які визначені частиною першою цієї статті, є неплатоспроможними або померли».

Статтею 1179 цивільного закону встановлено відповідальність батьків, усиновлювачів, піклувальників за неповнолітню особу, що характеризується ознакою факультативності. Так, за загальним правилом, неповнолітня особа відшкодовує шкоду, завдану нею, самостійно, але якщо вона не має майна, яке було б достатнім для компенсації, погасити такий борг із відшкодування мають відповідальні за неповнолітнього особи [2].

Отже, з норм ЦК України випливає позиція, згідно з якою батьки (усиновлювачі, опікуни чи піклувальники) є відповідальними за діяльність своїх дітей до досягнення ними повноліття. На нашу думку, в деяких конкретних життєвих ситуаціях можна говорити про цей вид цивільно-правової відповідальності, як про «частково винний», адже, покладаючи на батьків відповідальність за їхніх дітей, закон передбачає належне виховання та батьківський контроль. Коли батьки недоглядели дії дитини, хоча могли передбачити їхній шкідливий характер, складно говорити про повну відсутність їхньої вини. Щодо осіб недієздатних та обмежених у цивільній дієздатності, то, за законом, завдана ними шкода оцінюється по-різному. Особи, обмежені судом у дієздатності, відшкодовують завдану їхніми діями шкоду самостійно на загальних підставах. Недієздатні особи, за загальним правилом, як і малолітні особи, не можуть відшкодувати шкоду самостійно, тому відповідальність за їхні дії покладається на опікунів. Проте у ст. 1184 ЦК України міститься виняток: якщо опікун не має достатньої кількості майна для відшкодування, шкода може частково або повністю компенсуватися за рахунок майна самої недієздатної особи.

Окремою нормою цивільного закону визначено умови та порядок відшкодування шкоди, яка заподіяна особою, що не усвідомлювала та (або) не могла керувати власними діями. Ця конструкція є спільною для приватного та публічного права. У кримінальному праві вона має назву «стан афекту». Вважається, що особа, яка перебувала у стані, за якого не могла керувати власними думками та діями, не може нести відповідальність на загальних підставах. Проте ЦК України встановлює, що коли особа сама довела себе до стану, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними в результаті вживання нею спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо, то шкода, завдана нею, відшкодовується на загальних підставах [2].

Отже, на перший погляд, нормами цивільного законодавства України детально та однозначно врегульовано питання цивільно-правової відповідальності без вини. Проте науковцями в галузі цивільного права вказується на наявність низки проблем, пов'язаних із застосуванням безвинної цивільно-правової відповідальності.

Так, позиція Р.Ю. Заїки щодо цивільно-правової відповідальності без вини полягає в тому, що негативні наслідки майнового характеру, що настали для однієї зі сторін цивільних правовідносин, не пов'язані з винною поведінкою контрагента або учасника абсолютних правовідносин. При цьому законодавець намагається відшкодувати збитки, яких зазнала потерпіла сторона, тому виконання зобов'язання з відшкодування збитків в таких правовідносинах покладається, як правило, на економічно сильного контрагента – державу, професійного зберігача чи перевізника, володільця джерела підвищеної небезпеки. За таких обставин має йтися не про цивільно-правову відповідальність без вини, а про спеціальну підставу виникнення цивільно-правових зобов'язань компенсаційного характеру [7, с. 293]. Погоджуємося з наведеною думкою, адже безвинна відповідальність у деяких її проявах у цивільному праві передбачає не покарання та зазначення негативних наслідків особою, яка вчинила делікт без вини, а відшкодування шкоди приватній особі. Наприклад, у разі відшкодування шкоди державою лише умовно можна сказати, що наявна цивільно-правова відповідальність без вини, а фактично держава фінансово підтримує у формі компенсації постраждалу від делікту особу.

Свою проблематику має також інститут безвинної цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну фізичною особою в стані афекту.

Як зазначає А.О. Немцева, на практиці бувають випадки, коли особи, які хворіють на психічні захворювання і не розуміють значення своїх дій, не визнаються недієздатними, тобто з формальних причин у них відсутні опікуни, вони не перебувають під наглядом медичної установи, які б могли контролювати їхню поведінку й нести цивільну відповідальність за заподіяну такими особами шкоду, тому законодавець задля захисту інтересів потерпілої особи й посилення нагляду за такими хворими передбачив, що з урахуванням матеріального становища потерпілого та особи, яка завдала шкоди, конкретних обставин справи (наприклад, поведінки чоловіка (дружини), батьків, сина чи дочки, якщо вони проживали разом із цією особою, знали про її психічний розлад або недоумство, але не здійснювали належного догляду за нею і не вживали заходів щодо запобігання шкоді) суд може постановити рішення про відшкодування шкоди частково або в повному обсязі за рахунок майна цих осіб або безпосередньо заподіювача шкоди [8, с. 213–214].

Досліджуючи проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини, В.В. Паришкура зазначає, що поняття «відповідальність незалежно від вини» ширше, ніж поняття «відповідальність без вини», оскільки відповідальність незалежно від вини може настати як за вину, так і без вини (тут діє принцип презумпції вини, тобто заподіювач шкоди завжди вважається винуватим, доки не доведе зворотнє). Зазначену презумпцію встановлено насамперед в інтересах найменш захищеної сторони, якою найчастіше є потерпілий, оскільки вона звільняє його від обов'язку доводити вину заподіювача шкоди [9, с. 66–73].

Найбільш ґрунтовного та детального дослідження науковцями отримала цивільно-правова відповідальність без вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Зокрема, О.М. Слободян наводить такі висновки за результатами аналізу історичних передумов розвитку законодавства з цього питання в зарубіжних країнах щодо поділу країн на країни, в яких застосовується широке тлумачення цивільної відповідальності без вини за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (до цієї групи належать Великобританія, Бельгія, Голландія, Франція, Італія, Португалія тощо); країни, де використовується казуїстичний спосіб тлумачення цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (серед них є Німеччина, Австрія та Швейцарія).

Варто зазначити, що для країн Європи характерною є активна рецепція нормативно-правових приписів. Так, національне законодавство Франції мало суттєвий вплив на законодавство Португалії, Голландії та Італії щодо цивільно-правової відповідальності без вини. Особливістю французького підходу до правового регулювання окресленого питання є розуміння такої відповідальності як об'єктивної, тобто якщо інше не передбачено в законодавстві, то власник певної речі несе цивільно-правову відповідальність за шкоду, що заподіяна цією річчю. У цьому сенсі український підхід співзвучний із нормами французького Цивільного кодексу 1804 року. Для порівняння, англійське цивільне право, на відміну від французького, де всі норми щодо цивільно-правової відповідальності без вини містяться в кодифікованому акті, має низку підзаконних нормативно-правових актів спеціального характеру, особливо щодо відповідальності за шкоду, завдану внаслідок дорожньо-транспортних пригод. Така відповідальність в Англії не розглядається як об'єктивна, а здійснюється за принципом, що особа несе відповідальність за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки за умови заподіяння її з необережності. Якщо вину особи не доведено, цивільно-правова відповідальність виключається.

У Німеччині, яка належить до групи країн, де використовується казуїстичний спосіб тлумачення цивільно-

правової відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, з 1871 року і дотепер діє закон про обов'язкову відповідальність за заподіяння шкоди різними джерелами, що створюють підвищену небезпеку для оточуючих. Запровадження цього закону пов'язане з появою великої кількості позовів про захист жертв від нещасних випадків, які судами залишалися без задоволення через відсутність відповідного правового регулювання [10, с. 46–49].

Дослідження інституту цивільно-правової відповідальності без вини дає змогу дійти таких висновків. По-перше, наявність безвинної відповідальності є унікальним положенням цивільного права та не зустрічається в інших галузях національного права. По-друге, ЦК України містить вичерпний перелік випадків, у яких може наставати цивільно-правова відповідальність без вини. При цьому щодо настання безвинної відповідальності держави іноді можна говорити умовно, адже держава виступає в цивільних правовідносинах із відшкодування шкоди в ролі гаранта забезпечення виконання зобов'язання. Досвід зарубіжних країн свідчить про розуміння цивільно-правової відповідальності без вини як відповідальності об'єктивної, тобто такої, для настання якої є важливим установлення факту вчинення правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довідкова інформація. *Ліга:Закон*. 2007. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001074> (дата звернення: 20.04.2021).
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.04.2021).
3. Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 100–101.
4. Немцева А.О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
5. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства* : матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (12–13 грудня 2019 року, м. Северодонецьк). Ч. 2 / за ред. Б.Г. Розовського. 2020. С. 50–54.
6. *Юридична наука і практика: пошук правової гармонії. Актуальна юриспруденція* : збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції (м. Київ, 5 жовтня 2017 року). Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2017. С. 90–93.
7. Заїка Р.Ю. Відповідальність без вини у системі цивільно-правової відповідальності. *Вісник НАВС*. 2016. С. 292–294.
8. Немцева А.О. Відповідальність без вини за шкоду, завдану фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. *Вісник НАВС*. С. 213–214.
9. Паришкура В.В. Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 66–73.
10. Слободян О.М. Історичні передумови розвитку законодавства зарубіжних країн у сфері цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2018. № 6. С. 46–50.